

**Klasik Ve Modern Tefsirlere Göre İslam Açısından Ehl-İ
Kitab'ın İman Ve Amelinin Değeri**

The Value of Ahl Al-Kitab's Belief and Action in Islam according To Classical
and Modern Quranic Exegesis

Uğur ZENGİNER

Doktora Öğrencisi, Trakya Üniversitesi,
Sosyal Bilimler Enstitüsü
PhD Student, Trakya University, Social
Sciences Institute
Edirne / TURKEY
ugur_8634@hotmail.com

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-0448-2655

Muhammet ALTAYTAŞ

Doç. Dr., Trakya Üniversitesi, İlahiyat
Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı
Associate Professor, Trakya University
Faculty of Theology, Department of Kalam
Edirne / TURKEY
muhammetaltaytas@trakya.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/0000-0003-4407-9921

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 26 Ağustos / November 2018

Kabul Tarihi / Date Accepted: 3 Ekim / October 2018

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Aralık / December 2018

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: Zenginer, Uğur - Altaytaş, Muhammet. "Klasik Ve Modern
Tefsirlere Göre İslam Açısından Ehl-İ Kitab'ın İman Ve Amelinin Değeri". *Tasavvur:*
Tekirdağ İlahiyat Dergisi 4/1 (Aralık 2018): 600-623.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | <mailto:ilahiyatdergi@nku.edu.tr>

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

CC BY-NC-ND 4.0

Öz

Modern dönemle birlikte dinin kaynak metinlerinin okunması ve anlaşılması konusunda yeni usuller tatbik edilmiştir. Klasik dönemde belli bir şekle kavuşan kimi meseleler, yeni usullerin tatbiki sonucunda yeniden tartışma konusu yapılmış ve klasik dönemde asırlardır icma ile çerçevesi çizilmiş olan hudutları aşan bir takım neticelere varılmıştır. Zamanla bu tartışmalar sadece muamelatla sınırlı kalmayıp, ibadet ve akait meselelerine de sirayet etmiştir. İşte bu tartışma konularından biri de Yahudi ve Hristiyanların (Ehl-i kitap) hidayet üzere olmak ve necata erişmek için son peygamber Hz. Muhammed'e ve son kitap Kur'ân-ı Kerim'e iman etmelerinin ve tabi olmalarının zorunlu olup olmadığı meselesidir. Modern dönemde konuya yaklaşımlardaki tarihi kırılma noktalarının tespit ve tahlili önem arz etmektedir. Söz konusu mesele-ye dair ayetlerin yorumlarında meydana gelen kırılma noktalarının tespit ve tahlili için, geleneksel usul ve anlayışı yansıtan iki tefsir (*Tibyan Tefsiri*, *Bilmen Tefsiri*) son 40 yıl içinde kaleme alınmış iki önemli tefsirle (*Çağdaş Tefsir*, *Kur'ân Yolu Tefsiri*) mukayeseli olarak ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, İman ve Necat, Modern Dönem, Ehl-i kitap, Son Peygamber.

Abstract

New methods for reading and understanding the religious sources have been applied along with the modern period. Some issues, that have already gained a certain shape in the classical period, have been discussed again as a result of the application of new methods and thus a number of conclusions which exceed the boundaries framed by Ijma (consensus of the Ummah) were reached. In the course of time, these discussions were not limited to transactions [al-Mu`amalat] but also expanded to worship (al-'Ibadah) and faith (al-aqā'id) issues. One of these debate topics is the issue whether it is mandatory for the Jews and Christians (Ahl al-Kitāb) to believe in and follow prophet Muhammad (pbuh) and the last holy book al-Quran to be on the straight path and to reach salvation. The detection and analysis of these historical breaking points in the modern period is of importance. To analyse these breaking points in the interpretation of the verses, two tafseers which reflect the traditional method and understanding (*at-Tibyan* and *Bilmen's Tafseer*) are com-

pared with two other tafseers (*Çağdaş Tefsir* and *Kuran Yolu*) which are written in the last 40 years period.

Key Words: Interpretation, Belief and Salvation, Modern Period, Ahl al-Kitāb, The Last Prophet.

Giriş*

Kur'ân-ı Kerim'in insanlığa sunmuş olduğu mesajları doğru anlama ve anlatmak üzere, son yıllarda pek çok çalışma yapıldığına şahit olmaktadır. Zaman, mekân ve şartların değişmesine ilaveten çağın zihniyeti, ortaya yeni meselelerin ve anlayışların çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu ihtiyaçların Kur'ân zaviyesinden yeniden değerlendirilme çabası, aynı zamanda Kur'ân-ı Kerim'in evrenselliğine bir işaret olarak da görülebilir.

Reform, Rönesans, Aydınlanma Çağı ve Sanayi Devrimi ile ortaya çıkan modern süreçte Batı'nın dünya üzerinde gerek zihni gerekse maddi bir güç olarak etkisi ve hâkimiyeti artmış, İslam coğrafyası da bu etkiden nasibini almıştır. Müslüman toplumların zihin ve düşünce dünyalarında derin tesirlere ve buhranlara yol açan bu süreç, İslâm dininin kaynak metinleri olan Kur'ân-ı Kerim ve Sünnet'in anlaşılması üzerinde de etkili olmuştur. Bu tesir ister müspet ister menfi olsun, Türkçe tefsir çalışmalarında da kendini göstermiştir. İşte biz tam da bu bağlamda, modern dönemin en çok tartışılan kelâmî meselelerinden biri olan, "Ehl-i kitabın hidayeti ve uhrevi kurtuluşu bakımından Hz. peygambere ve Kur'ân'a iman ederek Müslüman olmalarının zorunlu olup olmadığı" meselesinde seçtiğimiz tefsirlerden hareketle ilgili ayet yorumlarında meydana gelen kırılma noktalarını tespit etmeyi amaçlamaktayız.¹

Çalışmamızda geleneksel usul ve anlayışı temsilen son dönem Osmanlı âlimlerinden Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin, *Tefsîr-i Tibyan*'ı ile Ömer Nasuhi

* Bu çalışma, Uğur Zenginer tarafından yazılan *Modern Dönem Türkçe Tefsirlerinde Ehl-İ Kitap'ın Son Peygambere Ve Kitaba İmanı Meselesine Mukayeseli Bir Yaklaşım*, (Edirne: Trakya Üniversitesi, 2017) adlı yüksek lisans tezinden derlenerek hazırlanmıştır. This study has been prepared by Uğur Zenginer by compiling his master thesis named *A comparative approach to the issue of the faith on the last prophet and the book in the Turkish interpretations of the people of the book at modern ages.* (Edirne: Trakya University, 2017)

¹ Uğur Zenginer, *Modern Dönem Türkçe Tefsirlerinde Ehl-İ Kitap'ın Son Peygambere Ve Kitaba İmanı Meselesine Mukayeseli Bir Yaklaşım*, (Yüksek lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, 2017), III

Bilmen'in, *Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Meal-i Âlisi ve Tefsiri* isimli eserlerini seçtik. Yakın dönem tefsirlerinden ise Süleyman Ateş'in, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri* ile Hayrettin Karaman, Mustafa Çağrı, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş tarafından kaleme alınan *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* isimli tefsiri tercih ettik.

1. Ehl-i Kitap Kavramının Muhtevası

“Ehl” ve “Kitap” kelimelerinin birleşmesiyle oluşan ve “ilahi bir kitaba inananlar” manasında kullanılan Ehl-i kitap tabiri Kur'ân-ı Kerim'de genel itibariyle Yahudiler ve Hristiyanları kast etmek için kullanılır.² “İlahi bir kitaba inananlar” tabiri normalde Müslümanları da kapsayan bir tabirdir. Fakat Kur'ân-ı Kerim dışındaki diğer kitaplarda (Tevrat, Zebur ve İncil) bu tabir kullanılmamaktadır. Ehl-i kitap tabiri genel itibariyle Müslümanlar dışında ilahi bir kitaba sahip olan Yahudî ve/veya Hristiyanlar için kullanılmıştır.³ Yahudî ve Hristiyanlara ilaveten, kendilerine ilahi kitap gönderilmiş olan Sabiîler'e veya vahiy yoluyla (Suhuf-ı İbrahim) kitap ulaşan kimselerin de Ehl-i kitap tabirine dâhil olduğu iddia edilmiş,⁴ fakat bu iddia genel bir kabule mazhar olmamıştır. Dinler Tarihi alanına yönelik çalışmalarıyla bilinen Şinasi Gündüz'ün ifade ettiği üzere, Kur'ân-ı Kerim'de, “Ehl-i kitap” tabiri ile Yahudî ve Hristiyanlar kast edilmiş, onlar, dışında hiçbir dinsel grup bu kapsamda değerlendirilmemiştir. Ayrıca Gündüz, bazı kimselerin “Ehl-i kitap” olarak kabul ettiği Mecusi ve Sabiîler'in,⁵ “Ehl-i kitap” kategorisinde olduğuna dair herhangi bir kanıtın olmadığını da belirtir.⁶ Bu konudaki tartışmalar makalemizin sınırlarını aştığından bu kadarına değinmekle iktifa ediyoruz.

Kur'ân'da, “Ehl-i kitap” tabirinin kullanımına baktığımızda ise, dokuz farklı sürede, otuz bir defa⁷ kullanıldığını görmekteyiz. Kur'ân'da Ehl-i kitabı

² Remzi Kaya, “Ehl-i kitap”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 516-519.

³ Muhammet Altaytaş, *Kur'ân-ı Kerim'de Ehl-i Kitap*, (İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2016), 27.

⁴ Remzi Kaya, *Kur'ân'a Göre Ehl-i kitap ve İslam*, (İstanbul: Yağmur Yayınları, 2011), 87.

⁵ (Kur'ân-ı Kerim, Mecusi ve Sabiî'lerden sadece ismen bahsetmektedir. Bu bilgi dışında onlarla alakalı herhangi bir bilgi Kur'ân'da bulunmamaktadır.)

⁶ Şinasi Gündüz, “İslam Öncesi Dönemde Ehl-i kitap”, *Kur'ân-ı Kerim'de Ehl-i kitap*, Ed.Bedreddin Çetiner, (İstanbul: İSAV, 2007), 24-25.

⁷ Muhammed Fuad Abdülbaki, *el-Mu'cemü'l-Müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim*, (Kahire: 2001), “Ehl-i Kitab”, 117-118.

kast etmek üzere başka ifadeler de kullanılmaktadır. Örneğin “ûtü'l-kitâp=kitap verilenler”⁸, “âteynâhümü'l kitâb=kitap verdiklerimiz”⁹ ve “ûtû nasîben mine'l-kitâb=kitaptan bir pay verilenler”¹⁰ gibi ibarelerde bu bağlamda zikredilebilir.¹¹ Ayrıca “ehl-i zikr”¹² ve “ûtü'l ilm”¹³ ibareleri de “Ehl-i kitap” için kullanılan tabirlerdir.¹⁴

2. Klasik ve Modern Tefsirler Bağlamında Ehl-i Kitabın Hz. Muhammed'e ve Kur'ân'a İmanı Meselesi

Kur'ân, imanın bütün esaslarında olduğu gibi peygamberlere imanı da bir bütün olarak görmektedir. Bu açıdan Kur'ân'ın peygamberlere iman ile ilgili ayetlerine¹⁵ bakıldığında, ilk peygamber Hz. Âdem'den son peygamber Hz. Muhammed'e kadar peygamberlerin tümüne ve getirdikleri kitaplara iman etmek, kâmil bir imanın gereklerindedir.¹⁶ İslâm dininin, temeli tevhit akidesi üzerine kurulmuştur. Allah tarafından bu dini tebliğ etmek üzere gönderilen peygamberler, farklı devirlerde farklı kitaplarla gelmiş olsalar da, tevhid esaslı İslâm itikadını tebliğ açısından peygamberlerin tümü aynı zincirin halkaları olarak görülmüşlerdir.¹⁷ İslâm'ın kendisiyle kemale erdiği peygamberlik zincirinin en son halkasını ise Hz. Muhammed (s.a.v.) oluşturmuştur. Bu yönüyle bütün peygamberlere iman etmek sahih imanun bir gereği olduğu gibi Hz. Muhammed'e ve ona indirilen Kur'ân'a iman etmek ve tâbi olmak da sahih imanun şartı olarak görülmüştür.¹⁸ Bu zaviyeden bakıldığında son peygamber ve son kitaba iman edip tâbi olmayan Yahudi ve Hristiyanların, hidayet ve ebedi kurtuluşu meselesini bahsi geçen dört tefsir bağlamından mukayeseli olarak ele alacağız.

Ehl-i Kitap kelimesinin Kur'ân-ı Kerim'de geçtiği sûre ve ayetler: el-Bakara, 2/105, 109; Âl-i İmrân, 3/64, 65, 69, 70, 71, 72, 75, 98, 99, 110, 113, 199; en-Nisâ, 4/123, 153, 159, 171; el-Mâide, 5/15, 19, 59, 65, 68, 77; el-Ankebût, 29/46; el-Ahzâb, 33/26; el-Hadîd, 57/29; el-Haşr, 59/2,7; el-Beyyine, 98/1,6.

⁸ el-Bakara, 2/101, 144, 145; Âl-i İmrân, 3/19, 20, 100, 186.

⁹ el-Bakara, 2/121,146.

¹⁰ Âl-i İmrân, 3/23; en-Nisâ, 4/44.

¹¹ Altaytaş, *Kur'ân-ı Kerim'de Ehl-i Kitap*, 27-28.

¹² en-Nahl, 16/43; el-Enbiyâ, 21/7.

¹³ el-İsrâ, 17/107; el-Hacc, 22/54; el-Kasas, 28/80; el-Ankebût, 29/49; er-Rûm, 30/56; es-Sebe', 34/6.

¹⁴ Kaya, *Kur'ân'a Göre Ehl-i kitap ve İslam*, 88.

¹⁵ el-Bakara, 2/98, 177, 285; en-Nisâ, 4/136; el-İsrâ, 17/15; el-Enbiyâ, 21/7; ed-Duhan, 44/5.

¹⁶ en-Nisâ, 4/136.

¹⁷ Zenginier *Modern Dönem Türkçe Tefsirlerinde Ehl-i Kitap'ın Son Peygambere Ve Kitaba İmanı*, 57.

¹⁸ el-Bakara, 2/98; el-A'râf, 7/157; el-Mûcadele, 58/22.

2.1. Hz. Muhammed'in Peygamberliği ve Ehl-i Kitabın O'nun Peygamberlik Sıfatlarına Vakıf Olması

Yüce Allah'ın insanların doğru yola ulaşması adına birçok peygamber gönderdiğini görmekteyiz. Dinini tebliğ etmek üzere gönderdiği peygamberler, kimi kavimler tarafından kabul görmüş iken, kimileri tarafından ise inkâr edilmiştir. Yine ayetlerde belirtildiği üzere Allah'ın gönderdiği peygamberlere iman edip tâbi olan topluluklar felaha erişmişken, inkâr edenler ise dalaletle düşmüşlerdir.¹⁹

Tarih boyunca Yüce Allah'ın kendilerinden birçok peygamber gönderdiği Yahudiler,²⁰ beklenen son peygamberin yine kendilerinden çıkmasını umuyorlardı. Fakat Yüce Allah onların beklentilerinin aksine, son peygamberi İsrailoğulları'ndan değil de İsmailoğulları'ndan göndermişti.²¹ Milâdi 610 yılında Hz. Muhammed'in son peygamber olarak vazifelenirilmesiyle de Ehl-i kitabın peygamber beklentisi noktasındaki ihtilafı son bulmuş ve bu durum Maide sûresinin 15. ayetinde şöyle dile getirilmiştir:

“Ey Ehl-i kitap! Artık size elçimiz (Muhammed) gelmiştir. O, kitabınızdan gizleyip durduğunuz gerçeklerden birçoğunu sizlere açıklıyor, birçoğunu da affediyor. İşte size Allah'tan bir nur ve apaçık bir kitap (Kur'ân) gelmiştir.” (El-Maide 5/15)²²

İnceleme konusu yaptığımız tefsirlerden geleneksel anlayışın mümessili olan müfessirler Ayıntabî Mehmed Efendi (ö. 1111/1699) ve Ömer Nasuhi Bilmen (ö.1971), ayette geçen “nur” kelimesinden kasıt, Hz. Muhammed veya Kur'ân olduğunu belirtip, gerek Ehl-i kitabın gerekse diğer insanların uhrevi kurtuluşa erebilmesi için son peygambere ve kitaba iman etmesi gerektiğini ifade ederler.²³ Modern dönem tefsirlerinden *Kur'ân Yolu* tefsiri, ayette geçen “nur” kelimesiyle “Kur'ân”ın kastedilmiş olabileceğini aktarmakta ve bu ayet-

¹⁹ el-Bakara, 2/98; en-Nisâ, 4/136; el-A'râf, 7/157; el-İsrâ, 17/15; ed-Duhan, 44/5; el-Mûcadele, 58/22.

²⁰ el-Mâide, 5/20.

²¹ Altaytaş, *Kur'ân-ı Kerim'de Ehl-i Kitap*, 123.

²² Önemli Not: Bu ve çalışmadaki diğer ayet-i kerimelerin mealinde Diyanet İşleri Başkanlığı mealinden istifade edilmiştir. Halil Altuntaş, Muzaffer Şahin, *Kur'ân-ı Kerim Mealî*. 18. Baskı. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015), 120.

²³ Ayıntabî Mehmet Efendi, *Tefsir-i Tibyan*, (İstanbul: Asitane Yayınları, 1320(h), 1: 379; Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Meal-i Âlisi ve Tefsiri*, (İstanbul: Bilmen Yayıncılık, Tarih yok), 2: 744.

le Ehl-i kitabın yeni peygambere ve yeni kitaba imana çağrıldığını belirtmektedir.²⁴ Yine modern dönem tefsirlerinden olan ve Süleyman Ateş tarafından kaleme alınan *Çağdaş Tefsir*'de ise diğer üç tefsirin aksine, ayette geçen "nur" kelimesiyle kastedilenin "Tevrat" olduğu ifade edilir:

"Çünkü Yahûdîlere Kitâp halinde gelen kutsal kitâp odur. En'âm sûresi 91. Âyette: "Mûsâ'nın insanlara nûr ve yol gösterici olarak getirdiği Kitâb'ı kim indirdi?" âyetinde olduğu üzere Tevrât, birçok âyette "nûr ve hüddâ" olarak nitelendirilir. Bu âyetin indiği sırada henüz Kur'ân-ı Kerîm bir kitap haline gelmemişti. Onun için Kur'ân, kendisini daha çok Kur'ân (okuma parçası) olarak nitelendirmekte, "Tevrat'ı 'nur ve hidayet kaynağı bir kitap olarak" vasıflandırmaktadır..."²⁵

Ateş, Sebe' sûresinin 28, Mü'min sûresinin 53-54 ve Âl-i İmrân sûresinin 63. ayetlerinin de bu minval üzere olduklarını belirtip, sonrasında şu açıklamaları da yapar:

"Burada Kur'ân, İsrailoğullarını, dinlerini bırakmağa değil, fakat dinlerinin gereği olarak Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul edip onu desteklemeğe davet etmektedir. Yoksa Kur'ân, Kitâb ehline, kendi Kitâblarının hükümlerini uygulamalarını emretmiş ve Kitâblarının ahkâmına uyan Kitâb ehli insanları ömüştür..."²⁶

Bu ayetle birlikte yorumladığı Maide sûresinin 16. ayetinin yorumunda da klasik yaklaşımın çok uzağında yer alan ve yukarıdaki düşüncesini destekleyecek şu yoruma da yer vermektedir:

"Kur'ân, Kitâb ehlini dinlerini bırakmağa değil, fakat Kitâblarını doğru bir şekilde uygulamaya, haktan ayrılmamağa çağırmakta, dinlerini doğru uygulayan temiz yürekli, Allah'a bağlı Yahudilerin, hıristiyanların ve sâbîlerin cennete gideceğini, korku ve üzüntü çekmeyeceklerini bildirmektedir..."²⁷

Anlaşılabacağı üzere Ateş, Ehl-i kitabın Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul ettikten sonra kendi dinlerini terk etmelerine gerek kalmadan mü'min olup cennete girebileceğini iddia etmektedir. Ateş, bu yorumunu Fatıha sûresinin 7, Bakara 62, Maide 69, Âl-i İmrân 113-115 vb. ayetlerin yorumunda da

²⁴ Hayreddin Karaman, v.dğr, *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, (Ankara: DİB Yayınları, 4. Baskı, 2012), 2:236-237.

²⁵ Süleyman Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1988), 2: 492.

²⁶ Ateş, *Çağdaş Tefsir*, 2: 493.

²⁷ Ateş, *Çağdaş Tefsir*, 2: 495.

dile getirmektedir. Hz. Muhammed'in vasıflarının Ehl-i kitap tarafından bilindiği ve tanındığı ile ilgili ayetlerin yorumlarına baktığımızda ise genel itibariyle klasik ve modern dönem tefsirlerin birbirlerine yakın yorumlar yaptıklarını görmekteyiz.²⁸ Ayetlerin yorumlarında müfessirlerimiz aktarılan vasıfların, kimi ayetlerde Hz. Muhammed'i işaret ettiğini belirtse de kimi ayetlerde ise bu vasıfların Kur'an'ı işaret ettiğini belirtmektedirler. Bu ayetlerin yorumlarında Ehl-i kitabın "kendi oğulları gibi tanıdıkları" Hz. Muhammed'i kabul etmemelerinin ana sebepleri arasında kıskançlık, kavmiyetçilik ve din adamlarının halktan gelen hediyeleri kaybetmeme adına gerçeği saklamaları gibi gerekçeler sayılmaktadır.²⁹ Bu ayetlerin yorumunda özellikle En'am sûresinin 20. ayetinde Ateş'in şu yorumu diğerlerinden farklılık arz etmektedir:

*"Bu âyetler, yıllarca okunmuş, çevredeki insanlar bunları duymuştur. Bunlara kimsenin itirazı olmadığına göre demek ki Kitâb ehlinin insaflı bilginler ve onların sözüne uyanlar, Kur'an'a inanmışlar, Müslüman olmasalar dahi onun vahiy eseri olduğunu kabul ve itiraf etmişlerdir. İşte bundan dolayı Kur'an, Kitâb ehlinin, bunu, oğullarını tanıdıkları gibi tanıdıklarını haber veriyor. Onların tasdik itirafını da kendisinin gerçekliğine tanıklardan bir tanık gösteriyor."*³⁰

Hz. Muhammed'den önceki ilahi kitapların Hz. Muhammed'i müjdelediğine dair ayetlerin yorumlarında ise klasik tefsirlerimiz ile modern dönem tefsirlerimizden *Kur'an Yolu* tefsiri genel itibariyle birbirlerine yakın yorumlar yapmaktadırlar. Klasik tefsirlerimiz ve *Kur'an Yolu* tefsirinde, Hz. Muhammed'in önceki kitaplarda müjdelendiği ve vasıfları bilindiği halde Ehl-i kitap tarafından bile bile inkâr edildiği açıklanmaktadır. Üç tefsirde de Hz. Muhammed'e iman etmenin önemi üzerinde durulmaktadır. Diğer iki tefsirden farklı olarak *Kur'an Yolu* tefsirinde, İncil'den Hz. Muhammed'le ilgili bölümlere de yer verilmektedir.³¹ Çağdaş Tefsir'de ise Ateş, diğer müfessirlerimiz gibi Hz. Muhammed'in önceki kitaplarda müjdelendiğini belirtmekte ve *Kur'an Yolu* tefsiri gibi İncil'den örnekler göstermekte fakat zaman zaman

²⁸ Örnek olarak şu ayetlerin yorumlarına ilgili tefsirlerde bkz: El-Bakara, 2/89, 101, 146; el-En'am 20 v.b.

²⁹ Ayıntabi, *Tefsir-i Tıbyan*, 1: 62-63; 1: 90-91; 2: 8; Bilmen, *Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, 1: 87; 1: 141; 2: 868; Ateş, *Çağdaş Tefsir*, 1: 198; 1: 257; Ateş, *Çağdaş Tefsir*, 3: 125-127; Karaman, v.dğr, *Kur'an Yolu*, 1: 155-156; 1: 232-233; 2: 387.

³⁰ Ateş, *Çağdaş Tefsir*, 3: 126.

³¹ Ayıntabi, *Tefsir-i Tıbyan*, 4: 224; Bilmen, *Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, 8: 3708-3710; Karaman, v.dğr, *Kur'an Yolu*, 5: 335-336.

farklı sonuçlara ulaşmaktadır. Meselâ Ateş, konu ile alakalı Saff sûresinin 61. ayetinin yorumunda diğer üç tefsirin yorumundan farklı olarak Hz. Muhammed dönemindeki bazı Yahudilerin, Hz. Muhammed'in peygamberliğine iman etmeseler bile Kur'ân'ın nazil olmasına mutlu oldukları ve O'nun Allah'tan gelen bir kitap olduğuna inandıklarını belirtir. Ateş'e göre söz konusu ayetler, Yahudi ve Hristiyanların bulunduğu ortamda nazil olmuştur. Yahudi ve Hristiyanların bu ayetleri reddettiklerine dair herhangi bir rivayetin gelmediğini belirten Ateş, onların bu ayetleri reddetmemelerinin sebebini ise, Tevrat ve İncil'de belirtilen Hz. Muhammed'in vasıflarını biliyor olmalarından kaynaklandığını belirtir.³² Ateş, bazı Yahudi ve Hristiyanların Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul edip iman etmese bile Kur'ân'ın nazil oluşuna sevindiklerine farklı ayetlerden de örnekler göstermektedir.³³ Ateş, tefsirinde diğer tefsirlerimizden farklı olarak Hz. Muhammed'in isminin geçtiği Barnaba İncili'ni de tenkit etmektedir. Ateş'e göre Barnaba İncili'nde geçen Muhammed ismi, Müslüman asıllı Arapçayı iyi bilen biri tarafından ustalıkla Barnaba İncili'ne sokulmuştur.³⁴

Özetle üç tefsirimizde de Ehl-i kitabın kendilerine müjde olarak verilen peygambere iman etmelerinin gerekliliği üzerinde durulurken, Çağdaş tefsirde bu vurgunun daha az olduğu ve daha farklı neticeler çıkarıldığı görülmektedir.

2.2. Ehl-i Kitabın Necatı Bakımından Son Peygambere ve Kitaba İmanı ve Tabiiyeti

Klasik dönemde tartışılan ve belli bir şekle kavuşturulan birçok mesele modern dönemle birlikte yeniden ele alınmış ve tartışılmıştır. Çağın hakim yargı ve değerleri, çoğu zaman bir şekilde Kur'an'ın yorumu üzerinde de etkisini göstermektedir. Hümanist düşünceyle birlikte, modern dönemde, özellikle Batı'da geri plana itilen dini ve ilâhi menşeli metinler yerine gerçeğin ölçüsü olarak insan merkezli bir anlayış geliştirilmeye çalışılmıştır. Bu hümanist anlayışa göre insanın kendi dışında had hududu belirlenen birtakım ölçü-

³² Ateş, *Çağdaş Tefsir*, 9: 414-418; Zenginler *Modern Dönem Türkçe Tefsirlerinde Ehl-İ Kitab'ın Son Peygambere Ve Kitaba İmanı*, 68.

³³ Âl-i İmrân 159; en-Nisâ 162; el-Mâide 83-84; el-En'âm 114; er-Ra'd 36; el-İsrâ 107-108; el-Kasas 52-53; el-Ahkaf 10.

³⁴ Bu İncil hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Ateş, *Çağdaş Tefsir*, 9: 415.

lere göre değerlendirilemeyeceği, insanın sırf insan olmakla en değerli varlık olması sebebiyle en yüksek makam olan cennet layık olduğu düşünülmüştür.

İslam dini açısından meseleye bakıldığında “eşref-i mahlukât” olarak en güzel şekilde (ahsen-i takvim) yaratılan insanın hüsrandan kurtuluşu sahih bir iman ile salih amel şartına bağlanmıştır. Zira mükâfat ve cennet³⁵ gibi azab ve ceennem de³⁶ insan içindir. Mükâfata erişmenin veya hüsrandan kurtuluşun şartı sahih iman ve salih amel ise şu halde kelime-i şehadet getirmeyen Ehl-i kitap yani Yahudî ve Hristiyanların iman ve amellerinin sıhhat açısından necata elverişli olup olmadığı meselesi ortaya çıkmaktadır. İşte bu noktada özellikle 20. yüzyılın başlarından itibaren İslâm coğrafyasında farklı birtakım yaklaşımların zuhur ettiğini görüyoruz. Bu isimlerin başında Muhammed Abduh ve Reşit Rıza gelmektedir.³⁷ Bahsi geçen bu yaklaşımların ülkemizde de tesirleri olmuş,³⁸ lehinde vealeyhinde birçok çalışma ortaya çıkmıştır.³⁹

İşte bu bağlamda Bakara sûresinin 62. ayetiyle Maide sûresinin 69. ayetleri Ehl-i kitabın Hz. Muhammed’e ve Kur’ân-ı Kerim’e iman etmeden de cennete gidebilecekleri iddiasında bulunanların delil olarak kullandıkları ayetlerin başında gelmektedir. Bakara sûresindeki ayette şöyle buyrulmaktadır:

³⁵ el-Bakara, 2/25,82; Âl-i İmrân, 3/15,107,136,198; en-Nisâ, 4/57,122; el-Mâide, 5/65,82, 119; el-A’raf, 7/42,43,44,45,47,49; et-Tevbe, 9/21,22,72,111; Yûnus, 10/9-10; el-Hicr, 15/45; er-Rahman, 55/70-72...

³⁶ el-Bakara, 2/275; Âl-i İmrân, 3/12,116z,131,151; en-Nisâ, 4/29-30,55,93,115; el-Mâide, 5/10,29,86; el-A’raf, 7/36,41,44; Tâhâ, 20/74; Fâtır, 35/37; el-Beyyine, 98/6....

³⁷ Bu konuda bkz., Malatya İnönü Üniversitesi tarafından 2-3 Mayıs 2018 tarihlerinde tertiplenen “Uluslararası İslâm ve Yorum Sempozyumu II, 21. Asırda İslâm Dünyasının Görünümü” adlı sempozyumda Muhammet Altaytaş tarafından sunulan ve henüz yayınlanmayan bildiri: “Modern Dönemde Bazı Ayetlerin Yorumundan Kaynaklanan İtikadi Kırılmalar -Bakara Sûresi 62. Ayeti Misali-” Bildiri özeti için bkz. http://inonu.edu.tr/media/cms/announcement/1891/2018/4/%C4%B0slam_ve_yorum_II_ozetler.pdf 15.09.2018.

³⁸ Bahsini ettiğimiz kırılmanın modern dönemdeki bazı yansımaları için bkz. Mehmet Okuyan-Mustafa Öztürk, “Kur’an Verilerine Göre Ötekinin Durumu”, *İslam ve Öteki*, Ed. Cafer Sadık Yaran, (İstanbul: Kaknüs Yay. 2001), 163-204; Mustafa Ünverdi, *Ahlaki Davranış ve Ebedi Kurtuluş İlişkisi*, (Ankara: Araştırma Yay. 2015), 261-316; Ateş, “Cennet Kimsenin Tekelinde Değildir”, *İslâmî Araştırmalar*, 3/1: 8-24.

³⁹ Talat Koçyiğit, “Cennet Mü’minlerin Tekelindedir”, *İslâmî Araştırmalar* 3/3:85-94; Muammer Erbaş, “Süleyman Ateş ve W.Cantwell Smith’e Göre Ehli Kitab ve Müslümanların Kurtuluşu”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 40/2 (2014): 33-68; Gökhan Atmaca, “Süleyman Ateş’in Bakara 62. Ayeti Tefsiri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15/28 (2013): 1-6.

“Şüphesiz, inananlar (Müslümanlar) ile Yahudiler, Hıristiyanlar ve Sâbülerden (her bir grubun kendi şeriatında) “Allah’a ve ahiret gününe inanan ve salih ameller işleyenler için Rableri katında mükâfat vardır; onlar korkuya uğramayacaklar, mahzun da olmayacaklardır” (diye hükmedilmiştir)” (el-Bakara, 2/62)⁴⁰

Klasik tefsirlerimizde ayetin nüzul sebebine dair en meşhur rivayet şöyledir: İran kökenli sahâbi Selmân-ı Fârisî (r.a.) müslüman olmadan önce Hristiyanlık dinine girmiş ve Hristiyanlarla bir süre yaşamıştı. Hz. Muhammed’in Medine’ye hicretinden sonra Selmân da Medine’ye gelip İslâm dinine girmiştir. Selmân müslüman olduktan sonra birlikte yaşadığı bazı samimi muvahhit Hristiyanların yaşayışlarını ve amellerini Hz. Muhammed’e (s.a.v.) anlatmış ve onların ahiretteki durumunu öğrenmek istemişti. Cevaben Hz. Peygamber, “Onlar İslâm dini üzere ölmediler” buyurmuştur. Selmân bu cevap üzerine üzölmüşü. Daha sonrasında Selmân tanıştığı Hristiyanların dinî hayatlarındaki çaba ve gayretlerini de anlatmıştır. Bu olay üzerine de Bakara sûresinin 62. ayeti nazil olmuştur. Ayet nazil olduktan sonra Hz. Peygamber Selmân’ı çağırıp ona şöyle buyurmuştur: “Bu âyet senin arkadaşların hakkında indi. Kim benim peygamber olarak geldiğimi işitmeden önce İsâ’nın dini ve İslâm üzere ölürsen o hayırdadır. Ama bugün kim beni işitir de bana iman etmezse o da helâk olmuştur. Bu rivayete *Kur’an Yolu* Tefsirinde de yer verildiğini görüyoruz.⁴¹

Klasik anlayışı yansıtan Tibyan Tefsirine göre, Hz. Muhammed’in peygamberlik görevinden evvel Hz. Musa ve Hz. İsa peygamberlerin dinine sadakatla bağlı olanlar kurtuluşa ereceklerdir. Ancak Hz. Muhammed’in peygamberlik görevinden sonra ahirette kurtuluşa ermek için, ona iman edip, tâbi olmak gerekir. Ayetin başında geçen *إِنَّ الدِّينَ أَمْنٌ* ibaresinde ise Hz. Muhammed’in bî’setinden önce imana gelmiş hak ehli muvahhid insanlara işaret edildiği belirtilir. Bunlara örnek olarak Ebuzer el-Gıfari, Habîbu’n-Neccâr, Bahîra Râhib, Selmân-ı Fârisi, Varaka b. Nevfel ve Necaşi vb. Ehl-i kitaptan daha ziyade tevhid üzere olduğu bilinen şahıslar gösterilmektedir. Bu şahıslardan kimisi Hz. Muhammed’in risaletine erişmiş kimisi de erişmeden vefat etmiştir. Ayıntabî’ye göre uhrevi kurtuluşa erecek olanlar bunlar ya da bunun gibi şahıslardır. Kısacası Ayıntabî’nin dikkat çekmek istediği nokta Hz. Mu-

⁴⁰ Altuntaş-Şahin, *Kur’ân-ı Kerim Meali*, 12-13.

⁴¹ Karaman, v.dğr, *Kur’ân Yolu*, 1: 135.

hammed'in bî'setinden sonra ona iman etmenin ve tâbi olmanın gerekliliğidir.⁴² Aynı şekilde Ömer Nasuhi Bilmen'e göre de Hz. Muhammed'ten önceki peygamberlerin yolunu takip eden müminler hangi kavimden (Yahudî, Nasara ve Sabîî) olursa olsun, cennet için gerekli iman ve salih ameli yerine getirmişse kurtuluşa erecektir. Bilmen, Hz. Muhammed'in risaletiyle birlikte diğer dinlerin ahkâmlarının nesh olunduğu vurgular. Zira İslâmiyet, tüm beşeriyete din olarak seçilmiş olup, bu dine peygamber olarak da Hz. Muhammed görevlendirilmiştir. Bu görevlendirme aynı zamanda O'nun, bütün beşeriyetin peygamberi olarak görevlendirildiğini göstermektedir. Bundan dolayı O'nun peygamberliğine iman olmadan uhrevi kurtuluş olmaz. İman eden ise ebedi felaha ulaşır. Bilmen'in, uhrevi kurtuluş konusundaki şu ifadeleri yaklaşık 14 asır boyunca Müslümanların üzerinde icma ettiği anlayışın bir nevi özetidir:

*"Binaenaleyh hatemül' enbiya efendimizden itibaren onun tebligatı veçhile Allah Tealâ'ya, ahiret gününe vesair dinî esaslara iman eden ve namaz, oruç gibi salih amel-lerde bulunan insanlar, hangi bir kaome, hangi bir ırka mensup bulunmuş olurlarsa olsunlar artık selâmetdedirler, onlar için uhrevî bir korku, bir hüzüün ve keder yoktur."*⁴³

Benzer şekilde Ayıntâbî'ye göre de ayette adı geçen bütün bu zümreler yani gerek önceki peygamberlerin yolunu sadakatle takip etmeye gayret edenler gerekse tehevüd ve tenassur ederek onların yolundan sapanlar Hz. Muhammed'in ve Kur'an'ın bildirdiği şekilde iman ederler yani Müslüman olurlarsa onlara korku yoktur.⁴⁴

Kuran Yolu tefsirinde Müslümanlar ile birlikte "Hz. Musa'nın tebliğ ettiği ilâhi dinin mensupları" diye tanımlanan Yahudiler, "Hz. İsa'nın tebliğ ettiği ilâhi dinin mensupları" diye tanımlanan Hıristiyanlar ve Sabiiler diye dört dini topluluğun, Allah tarafından gönderilmiş dört ilahi din olduğu izlenimi verecek şekilde, eşit düzeyde sayılması, "geçmişteki peygamberlerin tebliğ ettiği bütün ilahi dinler" gibi ifadelerin kullanılması dikkate değerdir. Meselâ illim geleneğimizdeki klasik anlayışı maharetle ihtisar eden, Osmanlı'da yaygın şekilde istifade edilen *Tibyân* tefsirinin sahibi Ayıntâbî Mehmet Efendi'ye

⁴² Ayıntâbî, *Tefsir-i Tibyan*, 1:52-53; Zenginer *Modern Dönem Türkçe Tefsirlerinde Ehl-İ Kitap'ın Son Peygambere Ve Kitaba İmanı*, 95.

⁴³ Bilmen, *Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, 1: 62.

⁴⁴ Ayıntâbî, *Tefsir-i Tibyan*, 1: 52.

göre bahsi geçen âyetteki Yahudilerden maksat, Hz. Mûsâ'nın dinini, Nasârâdan maksat Hz. Âsâ'nın dinini terk edenlerdir. Sâbiiler ise Yahudilik ve Nasrânîlik'ten dönüp meleklere ibadet edenlerdir.⁴⁵ Zira Kur'an-ı Kerim'e göre, Allah'ın bütün yaratılanlara en büyük nimeti ve lütfu, yerdekiler ve göktekiler için seçtiği tek makbul dinin adı olan İslâm, ilkinden sonuncusuna bütün nebi ve resüllerin tâbi olduğu ve tebliğ ettiği dindir. Hz. Nuh (a.s.) Müslüman olmakla emredilmiştir,⁴⁶ Hz. İbrahim (a.s.) ve Hz. İsmail (a.s.)'ın kendileri Müslüman ve tavsiyeleri İslâm olduğu gibi, onlar kendi soylarından Müslüman bir ümmet için dua etmişlerdir,⁴⁷ İsrailoğulları'nın atası olan Hz. Yakub (a.s.) ölüm döşeginde iken oğullarından, kendisinden sonra tevhide iman edeceklerine ve İslâm üzere daim olacaklarına dair söz almıştır,⁴⁸ Hz. Musa (a.s.), İslâm'ı tebliğ ve tavsiye etmiştir,⁴⁹ havarileri Allah'a iman ettiklerine ve Müslüman olduklarına dair Hz. İsa'yı (a.s.) şahit tutmuşlardır.⁵⁰ Hz. Yûsuf (a.s.), Müslüman olarak ölmek için dua etmiştir,⁵¹ Hz. Süleyman (a.s.) İslâm'ı emretmiştir.⁵²

Müellifler, bu ayette Müslümanların ve Ehl-i kitabın içerisinde imanları doğru ve ameli salih olanlarına müjdeler olduğuna, bu ayet konusunda farklı yorumların bulunduğu temas ettikten sonra, klasik tefsirlerden Zemahşeri ve Şevkani tefsirlerine atıfta bulunarak, klasik tefsirlerin bu ayet hakkındaki görüşlerini isabetle şöyle açıklamaktadırlar:

*"İslâmiyet dışındaki dinlerin mensupları, Hz. Muhammed'e ve Kur'ân'a inanıp "İslâm milleti"ne girmedikçe iman etmiş sayılmayacaklar, bu sebeple de ayette ifade buyurulan ahiret ecrine ve güvenliğine nail olamayacaklar, yani ebedi olarak cehennemde kalacaklar."*⁵³

Klasik tefsirlerin ayet hakkındaki görüşlerinin yukarıdaki gibi olduğunu aktaran müellifler bu klasik tefsirlerden farklı yorumların da bulunduğunu

⁴⁵ Ayıntabî, *Tefsir-i Tibyan*, 1: 52.

⁴⁶ Yûnus, 10/72.

⁴⁷ el-Bakara, 2/128.

⁴⁸ el-Bakara, 2/133.

⁴⁹ Yûnus, 10/84.

⁵⁰ Âl-i İmrân, 3/52.

⁵¹ Yûsuf, 12/101.

⁵² en-Neml, 27/30-31.

⁵³ Karaman, v.dğr, *Kur'ân Yolu*, 1: 136.

belirtip, bunlara örnek olarak modern dönemde Yahudi ve Hıristiyanların Müslüman olmadan da cennete gidebileceklerini iddia eden Reşid Rıza ve Süleyman Ateş'in tefsirlerine atıfta bulunurlar. Bu konuda müspet veya menfi bir yorumda bulunmazlar. Hem klasik yoruma hem de modern yorum sahiplerine atıfta bulunduktan sonra sonuç mahiyetindeki ifadeleri modern yorumda da kapıyı kapatmamaktadır:

"Uhrevî kurtuluş konusunda Kur'ân-ı Kerîm'in ısrarla üzerinde durup vazgeçilmez gördüğü şartlar, Allah'ın varlık ve birliği ile âhirete inanmak, Hz. Muhammed'in peygamberliğini ve öğretisini tanımak, Allah'ın razı olduğu güzel işler yapmaktır.⁵⁴ Geçmişteki peygamberlerin tebliğ ettiği bütün ilâhî dinler gibi İslâmiyet'in de özü budur."⁵⁵

Süleyman Ateş, gerek *Çağdaş Tefsir*'inde gerekse de diğer çalışmalarında⁵⁶ bu ayeti temel alarak klasik tefsirlerin hudutlarını ihlal eden yorumuyla ülkemizde bahsini ettiğimiz kırılmada en etkili isimlerden olmuştur. Ateş, bu ayette istisnai bir durumun varlığından söz etmektedir. Buna göre Allah'a ve ahiret gününe iman edip iyi iş yapan kitap sahibi olan milletler: yani Müslümanlar, Yahudiler, Hristiyanlar ve Sabiiler kurtuluşa erecektir. Onlar için ahirette korku, üzüntü ve sıkıntı olmayacaktır. Ateş, ayetin hükmünü ise şöyle açıklamaktadır: Allah'a, Kur'ân'ın belirttiği biçimde şirke girmeden iman eden, Üzeyr'i veya İsa'yı Allah'a evlat olarak isnat etmeyen, ahirete de olması gerektiği biçimde iman eden bir kimse, İslâm dinine girmese dahi Kur'ân'ın Allah kelamı, Hz. Muhammed'in de hak peygamber olduğunu inkâr etmezse cennete girer. Ateş müfessirlerin genel itibarıyla Ehl-i kitabın ahiretteki kurtuluşu için Müslüman olmayı şart koştuklarını fakat kendisinin bu kanaatte olmadığını şu sözlerle açıklamaktadır:

"Kanaatimize göre âyette böyle bir kayıt yoktur. Âyet mutlaktır. Kur'ân'ın tanımladığı biçimde Allah'a ve âhirete inanan herkesin güvene kavuşup üzüntüden kurtulacağını bildirmektedir. Âli İmrân Sûresinin 113-115. ayetleri de bunu ifade etmektedir."⁵⁷

⁵⁴ Bkz. el-Bakara, 2/136-137; en-Nisâ 4/47, 116, 136, 150-152, 171-173.

⁵⁵ Karaman, v.dğr, *Kur'ân Yolu*, 1: 136.

⁵⁶ Örneğin Ateş, "Cennet Kimsenin Tekelinde Değildir", *İslâmî Araştırmalar*, 8-24; Süleyman Ateş, "Cennet Tekelcisi mi?", *İslâmî Araştırmalar*, 4/1: 29-37.

⁵⁷ Ateş, *Çağdaş Tefsir*, 1: 175.

Ateş, gerek bu ayette gerek bu ayetin tekrarı sayılabilecek olan Maide sûresi 69. ayeti gibi daha birçok ayetten çıkardığı sonucu şöyle özetlemektedir:

“Allah, cennete girmek için üç şart belirlemiştir: 1) Allah'a şirksiz imân, 2) Âhi-ret gününe imân, 3) Salih amel: Allah'a ibâdet etmek ve yararlı iş yapmak. İşte bu şartları yerine getiren her kul, Kur'ân'a göre cennetlidir. İbn Abbâs'a dayandırılan bir söze göre güya bu âyet neshedilmiştir. Bu söz doğru olamaz. Çünkü bu âyet emir değil, haberdir. Yani bir şeyin yapılmasını emretmiyor, Allah, bir gerçeği haber veriyor. Haber verilen gerçek değişmez ki neshedilsin. Hâşâ böyle bir şey, Allah'a yalan isnad etmek olur. Böyle bir şey Allah'ın şânına yakışmaz.”⁵⁸

Görüldüğü üzere Ateş, cennete girme konusunda üç şartın varlığından söz etmekte, Hz. Muhammed ve son kitaba imanın gerekliliğine değinmekte fakat tâbi olmayı yani Müslüman olmayı gerekli görmemektedir. Kanaatimizce bu yorumuyla Ateş'in, klasik anlayışın icma ile çizdiği çerçeveyi ihlâl ettiği açıktır.

Müfessirler Maide sûresi 69. ayetini de genelde Bakara sûresi 62. Ayeti zaviyesinden yorumlamışlar, çoğu zaman görüşlerini burada da tekrar etmişlerdir. Meselâ *Tibyan* müellifi Ayıntabî, Hz. Muhammed'ten evvel, Hz. Musa'nın ve Hz. İsa'nın şeriatına göre iman etmiş ve o şeriatlar nesh olunmadan evvel bu şeriatların hükümleriyle amel edenlerin korku ve hüzn yaşamaya-çağını belirtir.⁵⁹ Ömer Nasuhi Bilmen de, rızay-ı ilahiyi gözeterek iman edip salih amel işleyen kimselerin kurtuluşa ereceklerinin müjdelendiğini belirtir. Yahudî, Hristiyan ve Sabî'lerden herhangi bir kimse Müslüman olduğunu lisanıyla ikrar edip, ahiret gününe de iman ederse, aynı zamanda cennet için gerekli olan salih amelleri de yerine getirirse o zaman kurtuluşa erecektir. Daha sonrasında Bilmen, kişi hangi din üzere olursa olsun, İslâm sahasına girdikten sonra bütün günahlarının bağışlanacağını ve ilahi necata ulaşacağını belirtir.⁶⁰ *Kur'ân Yolu* tefsirinde bu ayet hakkında yorum yapılmamakta ve gerekli yorumun Bakara sûresi 62. ayette yapıldığını belirtilmektedir.⁶¹ *Çağdaş*

⁵⁸ Ateş, *Çağdaş Tefsir*, 1: 174-175; Süleyman Ateş, “Cennet Sadece Müslümanlara mı Mahsustur?”, *Kur'ân Işığında Soru ve Cevaplarla İslâm*, (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 2005), 1: 39-53.

⁵⁹ Ayıntabî, *Tefsir-i Tibyan*, 1:405-406.

⁶⁰ Bilmen, *Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, 2: 799-800.

⁶¹ Karaman, v.dğr, *Kur'ân Yolu*, 2: 315.

Tefsir' de Ateş, 68. ve 69. ayetleri birlikte tefsir ederek, Tevrat'ın ve İncil'in gereklerini uygulamayan Yahudi ve Hristiyanların hiçbir esas üzere olmadığını belirtip, Tevrat ve İncil'in gereklerine uyan Yahudi ve Hristiyanların, Hz. Muhammed'e şeklen tâbi olmasa bile, ona düşmanlık beslememeleri ve ona nazil olan Kur'ân'ın Allah'ın vahyi olduğunu kabullenmeleri gerektiğini belirtir.⁶² Ateş'e göre Maide sûresinin 82-84. ayetlerinde Ehl-i kitabın gerçek dindarları övülmektedir. Bunun için de Ehl-i kitabın, bir temel üzere olması için üç ilahi kitabın gereklerine uymasının önemine de değinen Ateş'in bu konudaki düşünceleri şöyledir:

"Gerek Maide Süresinin 65. âyetinde, gerek bu âyetten anlaşılıyor ki Kitâb ehli, Yahûdî ve Hristiyan kaldıkları halde Kur'ân'ı inkâr etmez, onun gereklerine aykırı davranmazlarsa ki bu üç Kitabın genel hatlarında, temel konularında bir aykırılık yoktur meselâ teslisi bırakıp Kur'ân'ın emrettiği şekilde Allah'a ve âhirete inanırlarsa mü'min sayılır ve cennete giderler. Mutlaka kendi dinlerinden ayrılıp Müslüman olmaları şart değildir. Bu husus, Bakara Süresinin 62. âyetinde açıkça belirtildiği gibi bu sûrenin, tefsîrini yapmakta olduğumuz 68-69. âyetlerinde de açıkça belirtilmektedir. Bakara Süresinin 62. âyeti, burada 69. âyette tekrar edilerek: Allah'a, âhirete inanıp iyi işler yapan mü'minlerin (yani Müslümanların), Yahudîlerin, Sâbiûlerin ve Hristiyanların korku ve üzüntü çekmeyecekleri bildirilmektedir. Fakat Hz. Muhammed(s.a.v.)e gelen vahiyleri inkâr eden ve ona düşman olan Yahûdî, sâbiû ve hristiyanlar, bir esas üzerinde değillerdir. Çünkü onlar Tevrat ve İncil'in gereklerine ters düşmüş, Allah'tan indirileni reddetmişlerdir. Bütün dinlerin ruhu: "Allah'ın buyruğuna saygı ve O'nun yaratıklarına şefkattir."⁶³

Özetle Ateş'e göre Yahudî ve Hristiyanların, son peygamberin risaleti sonrası ona iman etmek şartıyla müslüman olmadan da cennete girebileceklerdir. Başta bahsi geçen iki ayet olmak üzere Ehli kitabın itikadi durumu ile ilgili daha birçok ayette klasik tefsirlerin yorumlarıyla bazı modern tefsirlerin yorumları arasında önemli bazı kırılmaların olduğuna şahit olmaktadır.

2.3. Ehl-i Kitap ve Salih Amel

⁶² Ateş, *Çağdaş Tefsir*, 3: 32.

⁶³ Ateş, *Çağdaş Tefsir*, 3: 33-34.

Kur'ân-ı Kerim'in, dünya ve ahiret mutluluğu adına üzerinde durduğu konulardan biri de salih ameldir.⁶⁴ *Kur'ân Yolu* tefsirinde de belirttiği üzere "salih amel", 'mü'min için dünyada ve ahirette yararlı tutum ve davranışların tümünü kapsamaktadır.'⁶⁵ Modern dönemde sahih imanla birlikte tartışma konusu olan bir diğer mesele de salih ameldir. İşte bu bağlamda Müslüman olmadığı halde Ehli kitabın amelinin salih amel kapsamında sayılıp, ebedi hayatta necata vesile olup olmayacağı tartışılmıştır.

Kur'ân-ı Kerim'in birçok ayetinde güzel davranışlarda bulunanların mükâfatlandırılacağı bildirilmektedir. Meselâ Bakara sûresinin 25. ayetinde iman edip salih ameller işleyenler için; altından ırmaklar akan cennetler olduğu müjdelenmektedir.⁶⁶ Bu ayetin müjdesine salih amel işleyen Ehl-i kitab da dâhil midir? Klasik tefsirler zaviyesinden bakarsak, salih ameller ancak sahih imanla kıymetleneceğinden son peygamberin mesajında çerçevesi çizildiği şekilde sahih bir imandan mahrum bir amel, sahibini necata erdirmez. Fakat Ateş zaviyesinden bakarsak son peygambere ve kitaba şirke düşmeden iman eden her salih amel sahibi Müslüman olmasa dahi necata erişebilecektir. Nitekim *Çağdaş Tefsir*'in müellifi Talat Koçyiğit'e⁶⁷ yazdığı reddiye mahiyetindeki bir makalesinde, bazı ayetlere⁶⁸ de atıfta bulunarak Ehl-i kitaptan salih amel işleyenlerin cennete gideceğini ifade etmektedir.⁶⁹

Kur'ân-ı Kerim'de genel olarak Ehl-i kitabın Müslüman olmayanları yerilirken sırf metin olarak okunduğunda bazı ayetlerde ise, istisna olarak bir kısmının itikat ve amelinin övüldüğü izlenimi oluşmaktadır. Meselâ Âl-i İmrân sûresinin 75.⁷⁰ ayetinde Ehl-i kitaptan bazıları güvenilirlikleri dolayısıyla övülmektedir. İlgili ayetin yorumunda klasik tefsirlerimiz Ayıntabî ve Bilmen, Yüce Allah'ın ayette emanete riayet ederek davranışını övdüğü kimsele-

⁶⁴ el-Bakara, 2/25, 62, 82, 277; Âl-i İmrân, 3/57; en-Nisâ, 4/57, 122, 124, 173; el-Mâide, 5/9, 69, 93; el-A'raf, 7/42; et-Tevbe, 9/102; Yûnus, 10/4, 9; Hûd, 11/23....

⁶⁵ Karaman, v.dğr, *Kur'ân Yolu*, 1: 90.

⁶⁶ el-Bakara, 2/25.

⁶⁷ Koçyiğit, "Cennet Mü'minlerin Tekelindedir", 85-94.

⁶⁸ el-Bakara, 2/25, 111-112; Âl-i İmrân, 3/74, 113-115; en-Nisâ, 4/116-121; el-Mâide, 5/82-85; el-A'raf, 7/156, 159,181; en-Nahl, 16/97; el-İsrâ, 17/54, 107-109; Meryem, 19/60; Tâhâ, 20/82; el-Hacc, 22/40,67; el-Furkan 25/63-77; el-Kasas, 28/67; el-Ankebut, 29/46; er-Rûm, 30/45; es-Sebe', 34/37; es-Sâd, 38/28; ez-Zuhruf, 43/32.

⁶⁹ Ateş, "Cennet Tekelcisi mi?", 30.

⁷⁰ Ayrıntılı bilgi için ayetin mealine bkz.

rin, Abdullah İbn Selâm⁷¹ gibi Ehl-i kitaptan olup daha sonra Müslüman olan kimseler olduğunu belirttikten sonra, ayetin ikinci kısmında belirtilen emanete riayet etmeyen kimselerin ise, Fehnas İbni Azura gibi iman etmeyen şahıslar olduğunu aktarırlar. Görüldüğü üzere burada müfessirlerimiz Ehl-i kitabın tümüne değil özellikle Müslüman olanların davranışlarının övüldüğü kanaatindedirler.⁷² *Kur'ân Yolu* tefsiri müelliflerine göre, bu ayette Ehl-i kitap arasında ahlaki erdemlere bağlılığını koruyanların davranışına dikkat çekilerek onlardan iyilerin davranışı öne çıkarılmıştır. Müellifler bu övülen kişilerin kimler olduğu konusunda herhangi bir bilgi verememekte ve onların uhrevi necatı hakkında da herhangi bir açıklama yapmamaktadırlar.⁷³ *Çağdaş Tefsir*'e göre, Kur'ân, Yahudi ve Hristiyanların iyileri ile kötülerini bir tutmamış, bu ayette de onlar içerisindeki iyilere değinerek onları diğerlerinden ayırmıştır. Yahudi ve Hristiyanlar içerisinde emanete riayet edip onu olması gerektiği biçimde koruyanların bulunduğunu belirten Ateş, bunların sayıca az olduğunu da belirtir. Ateş, bu kişilerin kimler olduğu konusunda herhangi bir açıklamada bulunmaz.⁷⁴

Âl-i İmrân sûresinin 113, 114 ve 115. ayetleri de modern dönemde, Müslüman olmadığı halde Ehl-i kitaptan bazı kimselerin itikat ve amellerinin övüldüğüne dair delil olarak gösterilmiştir. İlgili ayetlerde Ehl-i kitabın içerisinde gece saatlerinde gözyaşı dökerek secdeye kapananların ve Allah'ın ayetlerini okuyan bir topluluğun varlığından bahsedilmektedir. Yine bu kişilerin ahirete iman ettikleri, insanları kötülükten alıkoydukları ve onları iyiliğe yönlendikleri, hayırda birbiriyle yarıştıkları, salih kimseler oldukları ve yaptıkları hayır işlerinin karşılıksız bırakılmayacağı haber verilmektedir.⁷⁵ Hemen bütün klasik müfessirlere göre bu ayetler Ehl-i kitaptan Abdullah b. Selâm misali Müslüman olanları tasvir etmektedir. Meselâ Ömer Nasuhi Bilmen'e göre bu ayetler, Ehl-i kitaptan olup, daha sonra İslâmiyet'i kabul edip hayırlı ameller işleyen kimselere verilen istisnai mevki ve onlara verilecek mükâfatlardan bahsetmektedir. Bilmen, bu ayetlerde İslâmiyet geldikten sonra bu dine giren Abdullah b. Selâm, Üseyyid b. Übeyd, Salebe b. Sait gibi şahıslarla birlikte

⁷¹ Ayıntılı bilgi için bkz. Ayıntabî ve Bilmen tefsirlerinde geçen rivayet. 1: 226; 1: 398.

⁷² Ayıntabî, *Tefsir-i Tıbyan*, 1: 226; Bilmen, *Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, 1: 398.

⁷³ Karaman, v.dğr, *Kur'ân Yolu*, 1: 607-609.

⁷⁴ Ateş, *Çağdaş Tefsir*, 2: 65-66.

⁷⁵ Âl-i İmrân, 3/113-115.

Mekke ve Medine'de tevhid inancı üzere olup akabinde son peygambere tâbi olanların birlikte övüldüğünü belirtir. Ayrıca İslamiyet'in emrettiği güzel davranışları yerine getirdikleri için de onlara ecirlerinin karşılığı olarak cennetin verileceği bildirilmektedir.⁷⁶ Bu ifadelerden de anlıyoruz ki bu ayetlerde de kendilerinden övgüyle bahsedilenler ahirette mükâfatla müjdelenenler son peygambere ve kitaba tâbi olup müslüman olanlardır. *Kur'ân Yolu* müfessirlerine göre, "burada, Ehl-i kitap'tan olup Allah'ın dini üzere dosdoğru yürüyen kimseler kastedilmiştir." Tefsirlerde bu ayetlerin iniş sebebiyle ilgili bazı farklı rivayetler bulunduğunu belirten müelliflere göre, önceki ayetlerde kötü vasıflarıyla kınanan Ehl-i kitap taifesinden sonra bu ayetlerde de "hepsinin bir olmadığına içlerinde güzel ahlak ve iyi nitelikler taşıyan kimselerin de bulunduğu dikkat çekilmiştir".⁷⁷ *Kur'ân Yolu* müfessirlerine göre "Yüce Allah 113 ve 114. âyetlerde Ehl-i kitap'tan samimi olarak îmân edip sâlih amel işleyenleri övdükten sonra 115. âyette onların yaptıkları hayırlı işlerin kesinlikle zayi edilmeyeceğini, karşılıksız bırakılmayacağını ifade buyurmaktadır. Zira yazarlara göre yüce Allah'ın samimi olarak îmân eden Ehl-i kitâba böyle lütufkâr muamelesi İslâm'ın evrenselliği açısından son derece anlamlıdır."⁷⁸

Çağdaş Tefsir'de Ateş, bazı tefsirlerde bu ayetlerin müslüman olan Ehl-i kitabı kapsadığı söylene de kendisinin bu kanaatte olmadığını şu ifadelerle açıklamaktadır:

"Âyetlerde övülen bu insanların, kendi dinlerini bırakıp Müslüman olduklarına bir işaret yoktur. Bu konudaki rivayetler, âyetleri kendi istedikleri biçimde yorumlayanların eseridir. İnsanlar, kendi kafalarında olanı âyetlerde okumağa çalışmışlardır. Bakara Sûresinin 62 ve Mâide Sûresinin 69 ncu âyetleri de gayet açık biçimde: Allah'a ve âhirete inanan ve sâlih amel (yararlı iş, hâlis ibâdet) yapan müslümanların, yahudîlerin, hıristiyanların ve sâbiîlerin Rableri katında ödüllendirileceklerini, korku ve üzüntü çekmeyeceklerini ifade etmektedir."⁷⁹

Aynı sûrenin 91. ayetinin yorumunda da Ateş, Yahudi ve Hristiyanların İslam dinine girmese de güzel amellerinin karşılığını alacağını şöyle açıklamaktadır:

⁷⁶ Bilmen, *Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, 1: 438-440.

⁷⁷ Karaman, v.dğr, *Kur'ân Yolu*, 1: 654.

⁷⁸ Karaman, v.dğr, *Kur'ân Yolu*, 1: 655.

⁷⁹ Ateş, *Çağdaş Tefsir*, 2: 95-96.

“Allah'a ve peygamberlere inanan kimseler, önünde sonunda cennete girerler. Bize misal verilen mucidlerin ve kâşiflerin çoğu, Allah'a inanan kimselerdir. Ancak hıristiyan veya yahudî'dirler. Kitap ehlinde Allah'a ve âhirete doğru dürüst inanıp, İslâm dinine girmese bile Peygamberimizin peygamberliğini kabul eden kimseler de Kur'ân'ı Kerim'in beyanına göre cennete gidebilirler. Çünkü Bakara Suresinin 62 nci âyetinde: "Allah'a, âhirete inanıp iyi iş yapan yahudî, hıristiyan ve sabiilerin korku ve üzüntüye uğramayacakları" belirtilmektedir. Binaenaleyh dünyanın neresinde ve hangi millete mensub olursa olsun, Allah'a şirksiz, gereği gibi inanır, âhireti kabul eder, peygamberlere inanır, bizim peygamberlerimizi de inkâr etmezse o kimse yaptığı hizmetlerin karşılığını görür.”⁸⁰

Ateş, klasik tefsirlerde Ehl-i kitaptan Müslüman olanlar bağlamında nazil olduğu rivayet edilen daha pek çok ayetin yorumunda benzer ifadelerle bu görüşlerini tekrarlayarak pekiştirir. Meselâ Ahkaf sûresinin 13. ve 14. ayetlerinin tefsirinde de şu ifadeler yer verir:

“Kur'ân'a göre Allah'a inanan ve doğru hareket eden herkes cennete girecektir. Böylece Kur'ân, bütün İlahî dinlerin birliğini ve onlara uyanlar arasında bir fark bulunmadığını vurgulamış ve İslâmın mânâsını genişletmiş oluyor. Allah'a inanıp O'na kulluk eden ve âhirete inanan herkes bu anlamda Müslümandır ve cennete girecektir. Bu husus, Kur'ân'ın her tarafında vurgulanır, özellikle Bakara Sûresinin 62 nci, Âli İmran Sûresinin 113-115 nci, Nisa Sûresinin 122-123 ncü âyetlerinde de açıkça belirtilir.”⁸¹

Sonuç itibariyle klasik tefsirlerde hemen hiçbir ayet-i kerime son peygamberin risaletinden sonra Müslüman olmadığı halde Ehl-i kitabın itikad ve amelini övecek veya sahih itikada dayanmayan ameli uhrevi mükâfata vesile sayacak şekilde yorumlanmamıştır. Fakat ele aldığımız modern dönem tefsirlerinin ikisi de bazı ayetleri, farklı ölçülerde de olsa klasik anlayıştan ayrılarak, Müslüman olmadığı halde ehl-i kitaptan bir gurubun bazı itikat ve amelilerinin övüldüğü, dolayısıyla onların bu amelleri karşılığında uhrevi mükâfata nail olacakları manasına yorumladıkları görülmektedir.

⁸⁰ Ateş, *Çağdaş Tefsir*, 2:77.

⁸¹ Ateş, *Çağdaş Tefsir*, 8: 370-371.

Sonuç

Geçen asrın başlarına kadar başta müfessirler ve kalamcılar olmak üzere ulemanın cumhuru, son peygamberin risaletinden sonra iman ve necatın, Hz. Muhammed'e, kendisine verilen Kitab'a hem zahiren hem batınen iman ve bu ikisinin öğrettiği şekilde tevhidi, ahireti tasdik ile salih amel işleme, yani müslüman olma şartına bağlı olduğu hususunda icma etmişlerdi. Tabii olarak, fetret ehli müstesna olmak üzere, bu çerçevenin dışında kalmak da dalâlet ve küfür olarak addedilmiştir. Buna göre sahih imanın ve nihayette necatın anahtarının iki şahadetin ilkinden yani "Lâ ilâhe illallah" ifadesinden ziyade ikincisinde yani "Muhammedun Rasûlullah" ifadesinde saklı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Zira tevhidin daha evvel kendilerine kitap verilmiş olanların ihtilâf ve tahriflerinden berî sahih tarifi, yalnızca son peygambere verilen ve tahrife uğramayan tek ilahi belge olan Kur'an-ı Kerim'de ve bu belgenin sahih anlayışının miyarı olan sünnette mevcuttur.⁸² Geleneği temsilen ele aldığımız Ayıntâbî ve Bilmen'in telif ettiği tefsirlerde bu çerçevenin dirayetle korunduğunu tespit ettik. Ele aldığımız *Kur'ân Yolu* ve *Çağdaş Tefsir*'de de hidayet ve necat için son peygambere ve kitaba iman şartının aynıyla korunduğu, tâbi olma yani Müslüman olma şartının Ateş tarafından benimsenmediği, *Kur'ân Yolu* müellifleri tarafından ise gelenekte olduğu ölçüde açık ve kesin olarak vurgulanmadığı anlaşılmaktadır.

Makalemizde üzerinde durduğumuz diğer bir husus ise, son peygamberin risaletinden sonra Müslüman olmayan Ehl-i kitabın iyi amellerinin uhrevi karşılığa ve necata vesile olup olmayacağı ve Kur'ân-ı Kerim'de itikat ve amelleri övülen Ehli kitap taifesinin kimlerden müteşekkil olduğu meselesidir. Ele aldığımız klasik tefsirlerimizde de açıkça görüldüğü üzere ilim geleneğimizde, amelin uhrevi karşılığı sahih iman şartına bağlanmıştır. Buna göre hiçbir ayet Müslüman olmadıkça imanı sahih görülmeven Ehl-i kitabın amelinin uhrevi bir karşılığa vesile olarak görülecek şekilde yorumlanmamıştır. Yine klasik tefsirlere göre Ehl-i kitaptan itikat ve ameli övülen kimselerin Hz. Muhammed'in risaletinden evvel ellerinden geldiğince kendi peygamberlerinin yoluna sadakat ve samimiyetle bağlı olup, Hz. Muhammed'in risaletinden

⁸² bkz Altaytaş, *Kur'ân-ı Kerim'de Ehl-i Kitap*, 267. Bu iddianın ayrıntılı olarak temellendirilmesi için bk., Altaytaş, *Kur'ân-ı Kerim'de Ehl-i Kitap* adlı eserin tamamı.

sonra da ona iman etmiş ve müslüman olmuş Abdullah b. Selam, Varaka b. Nevfel ve Zeyd b. Amr, Necaşi gibi şahsiyetlerdir. Son peygamberin risaletinden sonra kıyamete kadar müslüman olmuş ya da olacak kimselerin de bu kapsamda oldukları belirtilir. Ayetlerin nüzul sebebi ile Hz. Peygamber ve sahabenin anlayışına dair rivayetlerin de bu anlayışı desteklediği görülmüştür. Yine modern dönemde kaleme alınan tefsirlere misal olarak ele aldığımız *Çağdaş Tefsir*, Ehli kitabın amelinin uhrevi karşılığı için Müslüman olma şartını gerekli görmemekte, itikat ve ameli övülen bahsi geçen kimselerin de Ehli kitabın Müslümanları olduğu görüşüne katılmamaktadır. Aynı konuda özellikle misallerini verdiğimiz bazı ayetlerin yorumunda *Kur'ân Yolu* tefsirinin de Ateş ölçüsünde olmasa da yer yer ilim geleneğimizin icma ile sabit hudutlarını zorladığı anlaşılmaktadır.

Modern dönemle birlikte Batı'nın Müslümanlar üzerindeki gerek siyasi, ekonomik, bilimsel, teknolojik üstünlük gerekse fikri parlaklığının tesiriyle, özellikle geçen yüzyılın başından itibaren bütün dinleri aynı seviyede gören kimi yaklaşımlar, İslam dünyasında da etkisini göstermeye başlamış ve bazı meseleler yeniden ele alınmıştır. İslam itikadı açısından Ehl-i kitap meselesi, meşruiyeti tartışmalı yeni usuller ile yeni bir şekle büründürülmüş, ilim geleneğimizde çerçevesi icma ile belirlenmiş olan bazı itikadi hudutların örselendiği yer yer ihlal edildiği görülmüştür. Özellikle son yarım asırda ülkemizde kaleme alınan kimi tefsir, meal ve ilahiyat çalışmalarında bu yeni anlayışların izini görmek mümkündür.

Kaynakça:

- Abdülbaki, Muhammed Fuad. *el-Mu'cemü'l-Müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim*, Kahire: 2001.
- Altaytaş, Muhammet. *Kur'ân-ı Kerim'de Ehl-i Kitap*, İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2016.
- Altuntaş Halil, Şahin Muzaffer. *Kur'ân-ı Kerim Meali*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Ateş, Süleyman. "Cennet Kimsenin Tekelinde Değildir". *İslâmî Araştırmalar* 3/1 (1989): 8-24.
- Ateş, Süleyman. "Cennet Tekelcisi mi?". *İslâmî Araştırmalar* 4/1 (1989):29-37.

- Ateş, Süleyman. *Kur'ân Işığında Soru ve Cevaplarla İslâm*, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 2005.
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1988.
- Atmaca, Gökhan. "Süleyman Ateş'in Bakara 62. Âyeti Tefsiri Üzerine Bir Değerlendirme". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/28 (2013):1-6.
- Ayıntabî, Mehmet Efendi. *Tefsir-i Tibyan*, İstanbul: Asitane Yayınları, 1320(h).
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, İstanbul: Bilmen Yayıncılık, Tarih Yok.
- Erbaş, Muammer. "Süleyman Ateş ve W.Cantwell Smith'e Göre Ehli Kitab ve Müslümanların Kurtuluşu". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40/2 (2014):33-68.
- Gündüz, Şinasi. "İslam Öncesi Dönemde Ehl-i kitap", *Kur'ân-ı Kerim'de Ehl-i Kitab*. Ed. Bedreddin Çetiner, 24-25. İstanbul : İSAV, 2007.
- Karaman, Hayreddin- Çağrıcı, Mustafa- Kâfi Dönmez, İbrahim- Gümüş, Sadrettin. *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, Ankara: DİB Yayınları, 2012.
- Kaya, Remzi. "Ehl-i kitap". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10: 516-519. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kaya, Remzi. *Kur'ân'a Göre Ehl-i kitap ve İslam*, İstanbul: Yağmur Yayınları, 2011.
- Koçyiğit, Talat. "Cennet Mü'minlerin Tekelindedir". *İslâmi Araştırmalar* 3/3 (1989):85-94.
- Okuyan, Mehmet- Öztürk, Mustafa. "Kur'an Verilerine Göre Ötekinin Durumu", *İslam ve Öteki*. Ed. Cafer Sadık Yaran, 163-204. İstanbul: Kaknüs Yay. 2001.
- Ünverdi, Mustafa. *Ahlaki Davranış ve Ebedi Kurtuluş İlişkisi*, Ankara: Araştırma Yay. 2015.

Zenginer, Uğur. *Modern Dönem Türkçe Tefsirlerinde Ehl-İ Kitab'ın Son Peygambere Ve Kitaba İmanı Meselesine Mukayeseli Bir Yaklaşım*. Yüksek lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, 2017.